Iğd Üni İfder / Igd Uni Jour Div Fac
Sayı / No: 25-26, Nisan/April-Ekim/October 2025
Araştırma Makalesi / Article: 23-55

Emevîler Dönemi Hicaz Merkezli Bazı İsyanların İktisadi Arka Planı: Harre Vakası ve Abdullah b. Zübeyr İsyanı

MUSTAFA ÖZBAKIR [a]

Geliş Tarihi: 13.08.2025 | Kabul Tarihi: 25.10.2025

Öz: Çalışmanın konusu, Emevilerin ilk dönemlerinde Hicaz Bölgesi'nde ortaya çıkan Medine halkının isyanı neticesinde meydana gelen Harre Vakası'nın ve Mekke merkezli Abdullah b. Zübeyr isyanının iktisadi arka planını ortaya koymaktır. Bu çalışmanın amacı, ele aldığımız hadiselerin meydana geliş sebeplerini siyasi unsurlara bağlayan görüşlere karşı bu isyanları ortaya çıkaran önemli unsurlardan birinin de ekonomik sebepler olduğuna dikkat çekmektir. Çalışmamız, siyasi boyutu ön plana çıkarılan bu isyanlara alışılmış bakış açısı dışında farkındalık oluşturması bakımından da önem arz etmektedir. Bizi böyle bir çalışmaya sevk eden asıl sebep işte bu farkındalığı ön plana çıkartarak genel olarak birbirinin tekrarı olan birtakım siyasi argümanlar çerçevesinde incelenen bu isyanların iktisadi yönüne vurgu yapmaktır. Bu vesilesiyle bahsettiğimiz hadiselerin ortaya çıkmasında hiç değinilmeyen ya da sınırlı olarak temas edilen iktisadi sebepler geniş bir yelpazede ele alınacaktır. Yine çalışmamız vesilesiyle bu isyanların ortaya çıkmasında önemli bir etken olup ancak göz ardı edilen sosyo-ekonomik konjonktüre yer verilecek, isyanların incelendiği dönem içerisinde Hicaz Bölgesi'nin ve halkının iktisadi durumuna dair bir tablo oluşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam tarihi, Emevî Devleti, isyan, para, ekonomi.

[a] Milli Eğitim Bakanlığı, Trabzon Arsin Anadolu Lisesi
mustafaozbakir6161@gmail.com

The Economic Background of Some Hejaz-Centered Revolts of the Umayyad Period: Harrah Incident and Abdullah b. Zubayr Rebellion

Abstract: The subject of this study is to reveal the economic background of the Harrah Incident, which occurred as a result of the rebellion of the people of Medina in the Hijaz Region in the early periods of the Umayyads, and the Mecca-based Abdullah b. Zubayr rebellion. The aim of this study is to draw attention to the fact that economic reasons are one of the important factors that led to these revolts against the views that attribute the causes of the events we have discussed to political factors. Our study is also important in terms of creating awareness other than the usual point of view on these revolts, whose political dimension is emphasised. The main reason that led us to such a study is to bring this awareness to the forefront and to draw attention to the economic aspect of these revolts, which are generally analysed within the framework of some repetitive political arguments. On this occasion, the economic reasons for the emergence of these events, which have never been mentioned or have been touched upon in a limited way, will be discussed in a wide range. Again, on the occasion of our study, the socio-economic conjuncture, which is an important factor in the emergence of these revolts but ignored, will be included, and a picture of the economic situation of the Hijaz Region and its people in the period when the revolts were examined will be tried to be revealed.

Keywords: Islamic history, Umayyad State, revolt, money, economy.

Giriş

Tarihi ve kültürel açıdan önemli bir bölge olan Hicaz gerek İslam'dan önce gerek sonraki dönemlerde olsun önemli hadiselere ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra bölgede baş gösteren isyanlar bölge halkının maddi ve manevi olarak kayıplar yaşamasına sebebiyet vermiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde bu bölgede bir nebze istikrar sağlanmışsa da onlardan sonraki dönemlerde tekrardan bölgede isyanlar ve çatışmalar baş göstermeye başlamıştır.

Özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde bu bölgede yaşanan hadiselerin etkisi Emevîler Dönemi'nin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Emevîler Dönemi'nde bu bölgede topluma maddi, manevi kayıplar yaşatan önemli hadislerden birisi sahâbe kanının akıtıldığı ve tarihe kara bir leke olarak geçen Harre Vakası diğeri ise Abdullah b. Zübeyr önderliğinde başlayan muhalefet hareketidir.

Hicaz Bölgesi'nde meydana gelen bu iki hadiseyi özel olarak ele almamızın nedeni ise gerek devleti gerekse da halkı zor durma sokan bu hadisleri tetikleyen ana unsurlardan birisinin ekonomik kaynaklı birtakım sebepler olduğunu düşünmemizdir. Zira bu iki olayı incelendiğinde hadiselerin ortaya çıkmasına sebep olan etkenlere dair ulaştığımız bilgiler arasında iktisadi kaynaklı birtakım unsurlara da yer verilmesi düşüncemizi destekler mahiyettedir. Bu bağlamda tahlil ettiğimiz bu iki isyanın incelenmesindeki temel şey bu hadiselerin yaşanmasına sebep olan ekonomik kaynaklı unsurları ön plana çıkartarak mevcut iktidarın uygulamış olduğu yanlış iktisadi politikanın bölge halkı üzerindeki menfi sonuçlarını ortaya koymaktır. Bir diğer amacımız ise yaşanan bu hadiselerin hem halk hem de Emevî Devleti hazinesi üzerindeki iktisadi olumsuz neticelerini açıkça göstermektir.

Bu çalışma neticesinde hedefimiz, Emevî Devlet tarihinde önemli bir yeri olan bu iki hadisenin farklı boyutlarla da yorumlanabileceğini göstermek, iktidar-halk-ekonomi arasında ne kadar ince ve hassas bir ilişkinin olduğuna dikkat çekmektir. Zira incelediğimiz bu iki olay özelinde devlet tarafında yürütülen yanlış bir

siyasetin halk nezdindeki tepkisinin boyutu açıkça görülecektir.

1. Harre Vakası

Kerbelâ hadisesinden sonra Müslümanlar üzerinde derin izler bırakan hadiselerden biri de tarihe "Harre Vakası" olarak geçen olaydır. Bu hadisenin iktisadi arka palanına değinmeden önce konunun zihinlerde hatırlanması açısından olayı genel hatlarıyla ele almakta fayda görüyoruz.

Yezîd b. Muâviye Dönemi'nde (60-64/680-683) valilerin sık sık değiştirilmesi Medinelilerin Emevî hilâfetine karşı muhalefetin artmasına yol açan nedenlerden birisi olmuştur. Osman b. Muhammed'in Medine'ye vali tayin edilmesinin ardından (62/681) merkezi hükümetle Medineliler arasındaki sorunları gidermek maksadıyla şehrin önde gelen kişilerinden oluşan bir heyet Dımaşk'a gelmiştir. Halife Yezîd, kedisine gelen heyeti güzel bir şekilde ağırlayarak onlara ikramlarda bulunmuş, bol miktarda bahşiş ve hediyeler vermiştir. Ancak halife tarafından kendilerine gösterilen ihtimama ve verilen değerli hediyelere rağmen heyetin Yezîd'in zevke ve eğlenceye düşkünlüğüne dair Medine'ye getirdiği birtakım olumsuz haberler, dindar insanlar nezdinde halifeye yönelik rahatsızlıklara yol açmıştır. Öte yandan Medine'de halifeye karşı muhalefet ve şikayetler baş göstermiştir. Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra Abdullah b. Zübeyr Mekke'de yönetime karşı oluşan muhalefetin doğal lideri haline gelmiş, bu durum ise Hicaz'da Emevî iktidarına karşı ciddi bir tehdit unsuru oluşturmuştur.[1]

Bu tehdidin farkına varan Yezîd b. Muâviye, bölgede istikrarı ve halkın kendisine biat etmesini sağlamak amacıyla Müslim b. Ukbe komutasında on bin civarındaki bir orduyu Medine üzerine yollamıştır. Yezîd ordu komutanına Medine halkının üç kez teslim olmaya çağrılmasını, bu çağrıya uymadıkları takdirde onlarla savaşılmasını, savaşın kazanılması durumunda da şehrin üç gün boyunca yağmalanmasını emretmiştir.[2]

---

[1] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Harre Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/245.

[2] Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 237; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn

Şam ordusu ile Medineliler şehrin yakınlarında Harre[3] olarak isimlendirilen bir bölgede karşı karşıya gelmiş ve bu savaş Medinelilerin ağır hezimetiyle sonuçlanmıştır. Bu savaşta her iki taraftan da önde gelen kimseler öldürülmüştür.[4]

Bu olay neticesinde Medine üç gün boyunca yağmalanmış, seksen sahâbe hayatını kaybetmiş, bin bakire kıza tecavüz edilmiştir.[5] Konuyu bitirmeden önce burada bir hususa dikkat çekmek gerekir ki o da bu olay neticesinde yaşananlara dair rivayetlerde abartılı ifadeler yer alsa da meydana gelen olayların gerçekliğine dair bulguların net olduğudur.[6]

2. Harre Vakası'nın İktisadi Arka Planı

Başta sahâbe olmak üzere çok sayıda insanın öldüğü bu elim hadiseyi incelediğimizde iktisadi açıdan bazı detaylar dikkat çekmektedir.

Yezîd b. Muâviye'nin Medine halkına yaklaşımının iyi bir analizi yapıldığında olayın meydana geliş sebebinin sadece Emevî valilerinden ya da Yezîd'in karakterinden kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Yezîd b. Muâviye'nin öncelikli hedefi sorunu büyük bir probleme dönüşmeden güzellikle halletmekti. Dolayısıyla Yezîd b. Muâviye sabır ve sükunetini koruyarak, akıllı ve esnek

İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, 1992), 8/218-220; Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher,* thk. Kemal Hasan Mer'i (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye 2005) 3/ 64; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's- Siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990) 1/231.

3 Harre: Arapça'da ateşte yanmış gibi görünen, siyah bazalt kütleleri veya parçaları ile örtülü düzlük ve tepeciklerden meydana gelen volkanik alanlara verilen isimdir. Arabistan'ın orta ve batı taraflarında Havran'ın doğusuna kadar uzanan kısımda "harre" denilen birçok yer vardır; bunların çoğu Dımaşk ile Medine arasında bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Harre", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/244.

4 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 8/220; Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarîhu'd-Devleti'l-Ümevîyye* (Beytur: Dâru'l-Nefâis, 2010), 54; İbrahim Zarûr, Ali Ahmet, *Tarihû'l-Asrî'l-Emevî' es-Siyasiyyi-ve'l-Hadrâ-i* (Dîmaşk: Câmiatu Dîmaşk, 1996), 33.

5 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 8/221.

6 Bu olaya dair rivayetlerin değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Önkal, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", *Marife,* 5, (2005), 260-265.

bir siyaset takip ederek isyancıları yatıştırmaya çalıştı. Bu amaç doğrultusunda da işe ilk önce acımasızlığı ve deliliğiyle tanınan Medine Valisi Velîd b. Utbe'yi görevden alıp yerine Osman b. Muhammed'i atamakla başladı. Daha sonrasında kendisine gelen heyeti güzel bir şekilde ağırlamasının yanında bir de onlara hediyeler vererek gönüllerini hoş etmeye çalıştı.[7]

Halife Yezîd'in gelen heyete karşı takınmış olduğu bu iyi ve cömert muamele aklımıza şu soruyu getirmektedir. Devletin yerel yöneticilerinden şikâyet edip, yaşanan sıkıntıları doğrudan devlet başkanına iletme fırsatı bulan ve bu buluşmanın neticesinde hoşnut edilecekleri şekilde geri dönen bu heyetin yönetime isyan etmesine, başta sahâbe olmak üzere çok sayıda insanın ölümüne sebebiyet veren bu elim hadiseye katılmalarına sebep olan unsur ya da unsurlar neydi?

Bu bağlamda olayın yaşanmasına sebep teşkil eden pek çok unsur ileri sürülmüştür. Bu unsurları şöyle sıralayabiliriz: Hicaz ehlinin, Muâviye'nin Râşid halifelerden bu yana gelen halifeyi seçme sistemini değiştirmesine itiraz etmeleri, Abdullah b. Zübeyr gibi bazı sahâbe çocuklarının hilafet makamına geçmek istemeleri[8], Yezîd b. Muâviye'nin işlerinde adaletsiz davranması, içki içmesi, namazı terk etmesi, eğlenceye düşkün olması, Firavun gibi bir yaşantı içerisinde olması, Peygamber'in kız ve erkek çocuklarını ve onlara yardım edenleri öldürmesi vb.[9]

Bu olayın siyasi ve kişisel sebeplerinin yanında en önemli sebeplerinden biri de ekonomik kaynaklı nedenlerdir. Emevî iktidarıyla birlikte başta Muâviye olmak üzere hanedan ailesine mensup olanların mal varlıklarının Medinelileri rahatsız edecek boyuta ulaşmaştır. Buna ilaveten Medine'de üretim azalmış, fiyatlar artmış ve insanlar geçim sıkıntısı yaşamaya başlamıştır. Süreç sonunda meydana gelen fakirlik Medine ahalisini ellerindeki malları iktidar ailesine satmaya mecbur bırakmıştır. Medine halkının bu duruma düşmesi onların Emevî yönetimine karşı tutumlarının olumsuz yönde

7 Takkûş, *Tarîhu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, 53.
8 Takkûş, *Tarîhu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, 52.
9 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 3/63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/218.

artmasına neden olmuştur. İktidar ailesinin sahip olduğu bu arazilerden toplanan gelirlerin, Medine ehlinin yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik hizmetlerde kullanılmayıp doğrudan Şam'a gönderilmesi de şehir halkını yönetime karşı eylemlerde bulunmaya sevk eden bir diğer ekonomik unsurdur.[10]

Bu olumsuz hadiselerin yanında Hicaz Bölgesi de kendisine iktisadi açıdan yeterli bir bölge değildi. Bölge halkı genelde yapılan fetihler neticesinde elde edilen ganimetlerle geçim sağlıyordu. Fetihlerin durması Medine halkının bu gelirlerden yararlanmasını büyük ölçüde azalmıştı.[11] Gelirlerin azalması neticesinde geçim sıkıntısı yaşayan halk arazilerini ve elde ettikleri mahsulü ucuz fiyatlara satmak zorunda kalmıştı. Medine halkının bu durumunu fırsat bilen iktidar ailesinin değerinin çok altında bir bedelle onların mallarını satın alması[12] doğal olarak bölge halkının nefretini kazanmalarına sebep olmuştur.

Medine ehlinin arazilerinin bir kısmının bazı gerekçelerle iktidar ailesinin eline geçmiş olmasının yanında savâfî[13] ve himâ[14] topraklarına da devlet el koymuştur. Devletin bu politikası Medine ehlinin yararlanacağı toprak sayısını azaltmıştır. Arazi az olduğu için şehir halkının elde ettiği buğday, ihtiyacı karşılayamadığından dışardan buğday temin edilme yoluna gidilmiştir. Medine halkının dışarıdan buğday temin ettiği yerlerden birisi de Şam'dı. Şam'dan satın alınan buğday fiyatı şehir içerisinde satılan ürün fiyatının üzerinde olunca Medinelilerin Şam yönetimine tepkisi kaçınılmaz olmuştur.[15]

---

10 Ünal Kılıç, *Yezîd b. Muâviye* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 217.

11 Kılıç, *Yezîd b. Muâviye,* 217; Ayrıca bk. M. Mahfuz Söylemez, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe Şehrinin Siyasi Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 102.

12 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse,* 1/228.

13 Doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahipsiz topraklar ve işletmeler. Bk. Mustafa Demirci, "Savâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/184.

14 Kamu yararına tahsis edilen topraklar. Bk. Hacı Mehmet Günay, "Himâ", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/52.

15 Kılıç, *Yezîd b. Muâviye,* 217.

Medine ehlini isyana sürükleyen ekonomik kaynaklı bir diğer etken de Medine valilerinden Amr b. Said'in halife tarafından Medinelilere gönderilen maaşları birtakım usulsüz yöntemlerle zimmetine aktararak bu paraları kişisel harcamaları için kullanmasıdır.[16]

Medine halkının ekonomik anlamda sıkıntı içerisinde olduğunu gösteren bir örnek de Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Medine'deki malları üzerinden yaşanan bir olaydır. İbn Meysa, Muâviye'nin mallarının gelirlerini almak için Medine'ye gidince Medine ehli bu malların kendilerinin olduğunu ileri sürerek ona engel olmuştur. Muâviye, bu bölgedeki arazilerinden yıllık yüz bin hurma gelir elde ediyordu. Medinelilerin bu malların kendilerinin olduğunu iddia ederken ileri sürdükleri gerekçeleri iseMuâviye'nin onlara atıyelerinden bir dirhem dahi vermeyip, bu atıyeleri başkalarına vermeyi tercih etmesi neticesinde fakirleşerek açlığa mahkum olmaları; Muâviye'nin onların bu kötü durumundan yararlanarak mallarını düşük fiyattan onlardan satın almasıydı.[17]

Medineliler Muâviye'nin mallarının gelirlerine el koyunca devreye giren Medine Valisi Osman b. Muhammed, olan biteni bir mektup yazarak Yezîd'e haber vermiştir. Yezîd kendisine gelen bu mektubu okuyunca çok üzülmüş ve bir o kadar da kızarak yanında bulunan Abdullah b. Cafer'e şöyle demiştir: "*Allah'a yemin olsun ki onlara baskı uygulayarak canlarını alacağım.*" Yezîd'in bu şiddetini gören Abdullah b. Cafer halifeyi sakinleştirmeye çalışırken bir yandan da kendisinden onları affetmesini istemiştir.[18]

Esasında Yezîd, Medine halkından böyle bir tepki beklemiyordu. Zira o daha çok Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr'e odaklanmıştı. Onun üzerine bir ordu göndermek için hazırlıklara başladığı esnada Medine ehlinin yaptıkları ona haber edilince ordu komutanına Mekke'ye gitmeden önce Medine'ye uğramasını ve oradaki so-

[16] M. J. Kister, "Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tesbitler)", çev. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, (2000), 314.

[17] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, 1/228.

[18] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, 1/228.

runun kan akıtılmadan halledilmesi için bazı vaatlerini onlara iletmesini söylemiştir. Yezîd'in komutanı vasıtasıyla Medine halkına iletilmesini istediği vaatleri şunlardı:

Medine ehli hatalarından dönerek biati kabul ederlerse onlara her yıl atıyye verilmek yerine yaz ve kış olmak üzere yılda iki kez atıyye verilecektir. Medine'deki buğdayın fiyatı Şam'daki buğdayın fiyatına eşit tutulacak ve onların buğdayı fiyatı 7 sâ' (yaklaşık 21 kg.) için bir dirhem olacaktır. Bunlara ilaveten Muâviye zamanında el konulan atıyyeleri de onlara iade edilecektir. Medine ehli bu şartları kabul ederse ordu onlara dokunmayacak, Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gidecektir. Eğer kabul etmezlerse onlarla savaşılacak, galip gelinmesi durumunda şehrin Şam askerleri tarafından üç gün boyunca yağmalanmasına müsaade edilecektir.[19]

Medine ehlinin, Yezîd'in bu sulh çağrısına ve tekliflerine yanaşmayarak ona biat etmeyeceklerini bildirmeleri üzerine öfkesi daha da artan Yezîd, onlara bir mektup daha yazarak yaptığı çağrının son çağrı olduğunu, başlarına geleceklerden kendilerini sorumlu tutmalarını, tüm bu olanlardan sonra pişman dahi olsalar bunun bir ehemmiyetinin olmayacağını belirtmiştir.[20]

Yezîd b. Muâviye, Medinelilerle uzlaşmaya varmak için her yolu denemesine karşılık Medine ehlinin bir türlü anlaşmaya varmak istememesinin altında yatan sebep kanaatimizce geçmişte sahip oldukları zenginlikleri elde etmek ve tekrardan eski refah günlerine dönmek arzularıydı. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere hilafetin Ümeyeoğullarına geçmesinin ardından alınan ağır vergiler neticesinde bölge halkı ekonomik anlamda sıkıntılar yaşamaya başlamıştı. Bu durumun yanı sıra Medineliler, Muâviye tarafından düşük fiyatlardan mallarının ellerinden alınmasını da bir türlü hazmedememişlerdi. Yaşanan bu olumsuzluklara isnaden ihtimal odur ki Medine halkı Yezîd ile yapacakları bir anlaşmanın sorunlarını tamamen çözmekten ziyade geçici bir durum olduğunu düşünerek yakaladıkları bu şansı sonuna kadar kullanmak istemişlerdir. Zira

[19] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse,* 1/228.
[20] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse,* 1/229.

Yezîd'e Harre Savaşı'ndan sonra Medine ehlinin biat ettiği haberi gelince Dahhâk b. Kays el- Fihrî'yi çağırarak ona *"Onları bu savaşa girişmeye zorlayan şey neydi?"* sorusuna Dahhak'ın *"Yiyecek ve para yokluğu"* şeklindeki cevabı[21] Medine ehlinin bu harekete kalkışmasının arkasında yatan iktisadi sebebi açıkça ortaya koymaktadır.

Medine, iktisadi açıdan önemli bir bölgeydi. Geniş düzlüklere sahip olması ve tatlı bir iklimi olması sebebiyle burada tarım yapılabiliyordu. Özellikle bu bölgeden elde edilen hurmanın kalitesi yüksek, çeşitliliği fazla ve miktarı çoktu. Bölge su kaynakları bakımından da zengindi.[22] Bu zenginlikler, bölge hakimiyeti için verilen mücadelenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bu olayın patlak vermesiyle Muâviye zamanından beri bölgede toplanan gelirlerin kesilmesi, Yezîd'in Abdullah b. Hanzala önderliğinde gelen heyete ikramlarda bulunmasının yanında onlara yüz bin dirhem vermesi,[23] Yezîd'in bu ikramlarına karşın Medine ehlinin isyan etmekte ısrarlı olması üzerine halifenin bölgeye gönderilen yaklaşık on iki bin civarındaki orduyu tam teçhizatlı donatarak her birine on bin dirhem dağıtılmak kaydıyla para vermesi,[24] bunun yanında ordunun gıda ihtiyaçlarının karşılanması için zahire taşıyan on bin deve göndermesi [25] gibi durumların yaşanması Emevî Beytülmâli'ne ciddi anlamda külfet oluşturmuştur.

Harre Vakası'ndan sonra şehre giren Emevî askerleri üç gün boyunca şehri yağmalamaya girişerek halkın elinde neyi var neyi yoksa almaya başlamıştır. Bu istilanın nasıl olduğunun ve şehir halkının ekonomik açıdan yaşadığı mağduriyetin anlaşılmasına dair kaç örnek verecek olursak:

Abduleşhel oğullarının evine giren askerler ev eşyasından, ziynet eşyasına varıncaya kadar evlerde bir şey bırakmamış, güvercin ve tavukları dahi boğazlamışlardır. Peygamber'in sahâbesinden

---

[21] Mehmet Bahaüddin Varol, "Harre Vakası (Sebep-Sonuç Değerlendirmesi)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 7 (1997), s. 521.

[22] Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi,* çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj Yayınları, 2003), 1/187.

[23] Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât,* 237; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 8/221.

[24] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 8/218.

[25] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse,* 1/231.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin evine giren askerler ondan neyi varsa vermesini istemişlerdir. Ebu Saîd parasının olmadığını söyleyince askerler onu sakalından tutarak dövmüşler, sonrasında da evinde su kabından bir çift güvercine varıncaya kadar ne bulduysalar almışlardır.[26]

Mal hırsıyla sağa sola saldıran Emevî askerleri ensardan bir kadının evine girerek ondan neyi var neyi yoksa vermesini istemişler, kadın parası olmadığını söyleyince de yanında bulunan çocuğunu öldürmekle tehdit ederek kadının tüm değerli eşyalarını almışlardır.[27]

Harre Olayı'nda bir husus özellikle dikkat çekmektedir ki o da şudur: Abdullah b. Zübeyr elinde az sayıda birlik olmasına rağmen Emevîler'e karşı Mekke kuşatılınca elli gün[28] dayanmışken, Medine ehli elinde on binden fazla adam olmasına rağmen Emevîlere karşı bir gün hatta akşama kadar dahi direnç gösterememiştir.[29]

Medine halkının direnç gösterememesine dair birtakım nedenler ileri sürülmüştür. Bu nedenlerden birisi onların kendilerine aşırı güveniyor olmaları, Suriyeli askerlerin kendilerinden bir kişiyi bile öldüremeyeceklerini düşünmeleri ve bu düşüncelerin rehavetine kapılarak Şam birliklerine karşı alınacak tedbirlerde zafiyet göstermeleriydi. Bir diğer neden ise Medinelilerin Emevîlere yönelik isyanlarında tam bir bütünlük içerisinde olamamalarıdır. Zira Ali ehli, isyancılara katılmayıp tarafsızlığını ilan etmiştir. Abdullah b. Ömer ise Yezîd'e yapılan biatin devam ettirilmesini istemiştir.[30]

3. Abdullah b. Zübeyr İsyanı

Abdullah b. Zübeyr, Emevîlere karşı takındığı tavırda dikkat çeken bir durum Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliği döneminde sakin bir hayat sürerken[31] Muâviye'nin, kendisinden sonra yerine geçecek olan oğlu Yezîd adına biat almak için Medin'ye gelince onun

[26] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse,* 1/235-236.
[27] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse,* 1/238.
[28] Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât,* 254.
[29] İbn Kuteybe, el-İmâme ve's- Siyâse, 1/239.
[30] M. J. Kister, "Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tesbitler)", 308, 315.
[31] Ali Rıza Ayar, *Abdullah b. Zübeyr ve Halifeliği* (Samasun: Ondokuz Mayıs Üniversitsi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 26.

Mekke'ye gitmesidir.[32] Abdullah b. Zübyer'in bu tavrıyla Muâviye'nin oğlu Yezîd'i kendinden sonra veliaht tayin etmesi kararına tepki gösterdiği anlaşılmaktadır.

Emevî yönetimi, Abdullah b. Zübeyr üzerine iki sefer düzenlemiştir.

Birinci sefer Yezîd b. Muâviye Dönemi'nde olmuştur. Yezîd, Abdullah b. Zübeyr ile savaşmadan önce onunla anlaşma yoluna gitmiş ve ona kendisine biat etmesi karşılığında isterse Hicaz valiliğini teklif etmiştir. Fakat Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'in bu teklifini kabul etmemiştir. Teklifinin reddedilmesi üzerine Yezîd b. Muâviye, Müslim b. Ukbe'ye Mekke'ye hareket emrini vermiştir. Müslim b. Ukbe hastalığı sebebiyle yolculuk esnasında vefat edince Husey b. Numeyr ordu komutanlığı görevini üstlenmiştir. Huseyn b. Numeyr komutasındaki ordu Medine'yi işgal ettikten sonra 26 Muharrem 64/24 Eylül 683 tarihinde Mekke'ye ulaşmıştır.[33]

Abdullah b. Zübeyr gelen orduyu karşılamak yerine savunma kararı alarak Kabe'ye sığınmıştır. Husayn b. Numeyr komutasında Mekke'ye gelen Şam ordusu Yezîd b. Muâviye'nin ölümüne kadar elli gün Mekke'yi muhasara altına almıştır.[34] Bu muhasara esnasında mancınıklarla yapılan atışlar Kâbe'ye zarar vermiştir. Yezîd'in ölüm haberi gelince kuşatma kaldırılmıştır.[35]

Abdullah b. Zübeyr üzerine düzenlenen ikinci sefer ise Abdülmelik b. Mervân Dönemi'nde olmuştur. Bu dönemde Hicaz, Irak'ın büyük bir bölümü ile Horasan Abdullah b. Zübeyr'in kontrolündeydi. Şam ve Mısır ise Abdülmelik'in elindeydi.[36]

Halife Abdülmelik b. Mervân Haccâc b. Yûsuf komutasında bir orduyu Abdullah b. Zübeyr'in üzerine göndermiştir. Haccâc ordusuyla birlikte ilk önce Tâif'e giderek orada ordugâhını kurmuş ve burasını harekatın merkezi olarak belirlemiştir. Daha sonra

---

32 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/338.

33 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, 2/16-17; Takkûş, *Tarîhu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, 55; Şaban Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 181.

34 Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 254.

35 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, 2/17.

36 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, 2/19.

Mekke'ye gelebilecek desteği engellemek için tüm yolları tutarak hac yapan insanların ve Abdullah b. Zübeyr'in bulunduğu Mekke'yi kuşatmıştır. Ebû Kubeys tepesi üzerine mancınıkları kurarak geceden sabaha Mekke'yi taşlatmıştır.[37] Kuşatma uzadıkça Abdullah b. Zübeyr'e destek verenler ona ihanet etmeye başlamıştır. Abdullah b. Zübeyr, yanındaki az sayıda taraftarıyla saldırıya geçmiş; verdiği mücadele sonunda da öldürülmüştü.[38]

4. Abdullah b. Zübeyr İsyanının İktisadi Arka Planı

Abdullah b. Zübeyr'in Emevîler ile mücadele içerisine girmesinin arka planında yatan ikitisadi sebebin onun hakimiyeti altındaki iktisadi açıdan birtakım avantajlara sahip olan bölgleri Emevîler'e teslim etmek istememesi olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşünce çerçevesinde bu başlık altında konuyu dağıtmamak adına üç örnek üzerinden Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyet altındaki bölglerin ekonomik açıdan önem arzeden yönlerini ele alacağız. Daha sonra bu isyanın bastırılmasının ikitisadi sonucunu göstermek adına Emevî ekonomisine olan zararına değineceğiz.

İktisadi açıdan önemli bir konuma sahip olan Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetindeki üç bölge şunlardı:

Hicaz Bölgesi: Hicaz Bölgesi'nin coğrafi konumunun iktisadi açıdan önemine bakıldığında bölgenin hakimiyeti için verilen mücadelenin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Hicaz, Şam ile Yemen'i birbirine bağlayan ana ticaret yolunun üzerinde bulunmuş olup yarımadanın bu iki bölgesi arasında bir geçit noktası görevi görüyordu.[39] Ayrıca Hicaz Bölgesi, Mısır'dan Hint Okyanusu'na kadar uzanan ticari güzergâhın önemli bir halkasını teşkil ediyordu.[40]

Bu bölgeyi ekonomik anlamda değerli kılan bir diğer husus ise İslam alemi için büyük bir öneme sahip olan Kabe'nin bu bölgede bulunması ve her yıl binlerce Müslümanın hac için bu bölgeye gele-

[37] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, 2/38.
[38] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse*, 2/39.
[39] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Hicaz", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/433.
[40] Küçükaşcı, "Hicaz", 17/434.

rek ticari anlamda bölge ekonomisine canlılık kazandırıyor olmasıydı. Tüm bu etmenler göz önüne alındığında bu bölgeye hakim olmak demek önemli bir ticari ve stratejik güce sahip olmak anlamına geliyordu.

Horasan Bölgesi: Bu bölge doğu-batı ticaret yolu üzerinde bulunması açısından önemli bir ticaret merkeziydi.[41] Ayrıca bölgede altın, gümüş, bakır, demir madenleri bulunuyordu. Bu madenlerden çıkarılan ham madde ihraç edilerek bölge ekonomisine ciddi manada katkı sağlıyordu.[42] Ayrıca Horasan bölgesi yaklaşık olarak yedi milyon dirhem vergi potansiyeline sahipti.[43]

Irak Bölgesi: Fırat ile Dicle nehirleri arasında yer alan bu bölgede ziraata elverişli topraklar yaygındı. Uluslararası ticarette bölgenin coğrafi konumu nedeniyle önemli bir yeri vardı. Bölge bir taraftan İran, Hindistan, Orta Asya ve Çin diğer taraftan da Cezîre, Mısır, Akdeniz ve Anadolu arasında köprü vazifesi görüyordu. Uluslararası ticaretin başlıca iki ana yolu Dicle ve Fırat nehirlerini izlemekteydi. Uzak Doğu'ya giden gemiler bu iki nehrin ulaştığı Basra Körfezi'nden denize açılıyordu. Akdeniz'de ticaretle uğraşanlar Fırat'ı Dicle'ye en çok yaklaştığı noktaya kadar takip ettikten sonra Bağdat'a geçerek Dicle yoluyla Basra Körfezi'ne ve Hint Okyanusu'na çıkarlardı.[44]

Bölgenin vergi gelirleri açısından önemli bir potansiyeli vardı. Bu bölgeden elde edilen toplam haraç geliri yaklaşık yüz yirmi dört milyon dirhemdi.[45] Cizye geliri senelik olarak zenginlerden kırk sekiz dirhem, orta halli kesimden yirmi dört dirhem, durumu kötü olan fakir kesimden on iki dirhem olarak alınıyordu.[46] Bu verilerden

---

41 Abdolvahid Soofizadeh, "Tarih'te Horasan'ın Yeri (İslamiyet Dönemi)", *DTCF Dergisi*, 58/1. (2018), 15.

42 Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/235.

43 Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 404-411.

44 Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak", T*ürkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/86.

45 Ali Muhammed Sallabi, *Emevîler Dönemi*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 2/454.

46 Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabü'l Haraç*, çev. Ali Özek (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970), 200.

hareketle senelik olarak bölgenin toplam cizye geliri seksen dört dirheme tekabül ediyordu.

Irak bölgesinde öşür vergisi senelik olarak zimmilerden yirmi dirhem için bir dirhem, harbilerden on dirhem için bir dirhem, Müslümanlardan kırk dirhem için bir dirhem olarak alınıyordu.[47]

Zeki, idealist, geleceğe yönelik ön sezileri kuvvetli olan Abdülmelik b. Mervân bir yandan siyasi bütünlüğü sağlamak diğer yandan da mali anlamda getirisi yüksek olan bu değerli coğrafyayı Abdullah b. Zübeyr'e bırakmamak için onunla mücadeleye girmekten çekinmemiştir. Bu mücadelede sabırlı davranarak ve uygun zamanı kollayarak harekete geçen Abdülmelik b. Mervân, Irak, Horasan bölgelerini ele geçirdikten sonra[48] Haccâc b. Yûsuf'u Abdullah b. Zübeyr'i kuşatma altına alması için Mekke'ye göndermiştir.[49]

Abdullah b. Zübeyr'in bertaraf edilmesinin Emevîlere iktisadi açıdan getirisi büyük olsa da zararları da olmuştur. Bu isyanın bastırılmasının Emevî Devleti'ne ekonomik maliyeti şu kekildeydi:

Muâviye Dönemi'nden Mervân b. Hakem Dönemi'ne kadar ordudaki bir piyadenin senelik maaşı asgari bin dirhemdi.[50] Bu da bir askerin aylık maaşının yaklaşık olarak seksen üç dirheme tekabül ettiğini gösterir. Bu veriler ışığında Abdullah b. Zübeyr'e gönderilen ordunun yiyecek, barınma, silah vb. masrafları da hesaba kattığımızda bu mücadelenin Emevî maliyesine olan olumsuz etkileri açıkça görülmektedir. Ayrıca Halife Yezîd b. Muâviye, Abdullah b. Zübeyr üzerine göndereceği orduya katılımı sağlamak için her askere atıyyelerinin tam verileceğini, bunun yanında askerlere dört ila yüz dirhem ödeneceğini söylemiştir.[51]

Abdülmelik b. Mervân Abdullah b. Zübeyr ile mücadelesinde

---

47 Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitâbü'l-Emval,* çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 490.

48 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülük,* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968), 6/162-167.

49 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 8/339; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's- Siyâse,* 2/37.

50 Mustafa Zeki Terzi, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ 9 (1997), 71.

51 Şaban Öz, S*ahabe Sonrası İktidar Mücadelesi,* 252.

olası Bizans saldırılarını engellemek amacıyla Bizans İmparatorluğu'yla barış yaparak yıllık elli bin dinar vergi ödemeye razı olmuştur.[52]

Abdülmelik b. Mervân zamanında ordudaki bir askerin asgari olarak senelik maaşı iki bin dirhem civarındaydı.[53] Bu da bir askerin aylık bin dirhem maaş aldığı anlamına geliyordu. Dolayısıyla Abdülmelik b. Mervân'ın bu bölgeye gönderdiği ordunun silah, yol, iaşe vb. masrafları hariç sadece muhasara boyunca aldıkları aylık maaşları hesaba katıldığında bu olayın ne denli Emevî hazinesine ciddi kayıpşar yaşattığı görülecektir.

Bu muhasaranın Emevî maliyesine olduğu kadar bölge ekonomisine de zararı dokunmuştur. Şöyle ki bu kuşatma Mekke'deki ticari faaliyetleri sekteye uğratarak bölge halkının ekonomik anlamda ciddi sıkıntılar yaşamasına da sebep olmuştur.[54]

Sonuç olarak Emevî-Abdullah b. Zübeyr mücadelesi iki tarafında ekonomik anlamda büyük kayıplar yaşamasına sebep olmuştur. Bu mücadeleyi Emevîler kazanmış olsa da bu mücadele sürecinde Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderilen ordu ve masraflarının maliyetinin fazla olması, Abdullah b. Zübeyr'in hâkim olduğu bölgelerden gelen gelirlerden Emevî Devleti'nin mahrum olması Emevî devlet hazinesinde ciddi sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur.

Abdülmelik b. Mervân devlet ekonomisine ciddi zararları olan bu mücadelenin etkilerini azaltmak için birtakım önlemler almayı da ihmal etmemiştir. Örneğin gelir bakımından zengin olan Irak bölgesinin tamamını kapsayan bir ölçümden sonra daha önceki vergileri de gözden geçirerek bu bölgeden alınacak cizyenin dört dinar olmasını kararlaştırmış ve toprak üzerindeki aynî vergiye nakdî bir

---

52 Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi (Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi)*, çev, Sadrettin Gümüş, İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 2/90; Takkûş, *Tarîhu'd-Devleti'l-Ümevîyye*,79.

53 Mustafa Zeki Terzi, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ 9 (1997), 72.

54 Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi III* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 138.

vergi eklememiştir.[55] Irak'ta Haccac'ın aldığı tedbirler hem daha geniş kapsamlı hem de daha önemliydi. Şöyle ki yeni Müslüman olanlara tekrar cizye yüklenmesini ve daha önceleri haraç arazisi olup Araplara intikal etmesi sebebiyle öşür arazisine dönüşen topraklara tekrar haraç konmasını kararlaştırdı.[56]

Abdullah b. Zübeyr açısında olaya bakacak olursak ekonomik anlamda getirisi yüksek olan hâkimiyeti altındaki bölgeleri Emevîler'e bırakmamak için verdiği mücadele sebebiyle tabiri caizse bu bölgelerin safahatını rahatça sürememiştir. Şam yönetiminin Mekke'yi kuşatma esnasında şehre verdikleri maddi zararlar, bu mücadele esnasında şehre önemli bir ekonomik getirisi olan hac ibadetinin sekteye uğraması, Şam yönetiminin uygulamış olduğu ambargoyu kırmak için Abdullah b. Zübeyr'in toplanan gelirleri bu mücadelede harcaması hem onun hem de bölge halkının mali anlamda sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur.

Sonuç

Bu çalışmayla Emevî Devleti'nin ilk yıllarında meydana gelmiş olup hafızalara kazınan olumsuz olayların yaşandığı Harre Vakası ve Mekke merkezli Abdullah b. Zübeyr isyanlarının iktisadi arka planını ortaya koymaya çalıştık.

Hicaz Bölgesi isyanlarında ele aldığımızda Harre Vakası'nda Emevî Devleti'nin uygulamış olduğu yanlış politikalar neticesinde fakir düşüp topraklarını Ümeyyeoğullarına kaptıran Medine halkının mevcut yönetime karşı öfkesinin yansımaları görülmektedir. Maaşların azlığı, hizmetlerin yetersizliği, bölge halkının gelirlerini büyük oranda karşılayan fetihlerin durması halkı ekonomik olarak zor duruma sokmuştur. Bu ekonomik buhrandan kurtulmak için elinde kalan son toprağını satmak zorunda kalan halkın iktisadi durumunda herhangi bir iyileşme olmadığı gibi elinde avucunda da bir şey kalmamıştır. Bu olumsuz durum neticesinde halk yönetime isyan ederek tepkisini ortaya koymuştur. Bu duruma ilaveten Harre

[55] Abdülazîz Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş,* çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014),40.
[56] Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş,* 41.

Vakası neticesinde şehri talan eden askerlerin Medine halkını iktisadi açıdan zor şartlarda yaşamaya bıraktığı açıkça görülmektedir.

Hicaz Bölgesi'nde ortaya çıkan ve değerlendirmeye aldığımız Abdullah b. Zübeyr hareketi, Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyeti altında olan bölglerin ekonomik birtakım avantajlara sahip olması açısından önem arz etmektedir. Zira Abdullah b. Zübeyr'in bertaraf edilmesi onun sahip olduğu bölgelerdeki ekonomik zenginlik ve avantajın Emevîler eline geçmesi anlamına geliyordu. Bu isyanı bastırmanın Emevîler'e ekonomik getirisi olsa da devlet hazinesine ciddi anlamda kayıplar yaşattığı görülmektedir.

Ele aldığımız bu iki hadise üzerinden yönetim merkezli ekonomik sıkıntıların toplum psikolojisi üzerinde ne deli olumsuz etkilerin oldukları açıkça görülmektedir.

Harre Vakası ve Abdullah b. Zübeyr isyanları özelinde siyasi etkenli olan bu olayların meydan gelmesindeki asıl unsurlardan birisinin iktisadi olduğu ve Hicaz Bölgesi halkının maddi ve manevi olarak büyük kayıplar yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca bu olayların bastırılması için sert edilen hazırlıkların devlet hazinesini ciddi bir mali külfetin altına soktuğu görülmektedir.

Kaynaklar

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi III.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Ayar, Ali Rıza. *Abdullah b. Zübeyr ve Halifeliği.* Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitsi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Çetin, Osman. "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demirci, Mustafa. "Savâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.* 36/184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Dûrî, Abdülazîz. *İslam İktisat Tarihine Giriş.* çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam. *Kitâbü'l-Emval*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim. *Kitabü'l Haraç.* çev. Ali Özek, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970.

Günay, Hacı Mehmet. "Himâ". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.*18/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Halife b. Hayyat, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât.* thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi,* çev. Salih Tuğ. 2 cilt. Ankara: İmaj Yayınları, 2003.

Hasan İbrahim Hasan. *İslam Tarihi* (*Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi)*. çev, Sadrettin Gümüş, İsmail Yiğit, 6 cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.

İbn Kesîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, 1992.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's- Siyâse.* thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.

İbrahim Zarûr, Ali Ahmet. *Tarihû'l-Asrî'l-Emevî es-Siyasiyyi-ve'l-Hadrâ-i.* Dîmaşk: Câmiatu Dîmaşk, 1996.

Kılıç, Ünal. *Yezîd b. Muâviye.* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Kister, M. J. "Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tesbitler)". çev. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 4, (2000), 305-316.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Harre Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.* 16/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Harre". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16/244-245 İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Hicaz". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.* 17/432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.* 19/85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî.

Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher. thk. Kemal Hasan Mer'i. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Öz, Şaban. *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Sallabi, Ali Muhammed. *Emevîler Dönemi.* çev. Harun Ünal. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.

Soofizadeh, Abdolvahid "Tarih'te Horasan'ın Yeri (İslamiyet Dönemi)". *DTCF Dergisi*, 58/1 (2018), 12-28.

Söylemez, M. Mahfuz. *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe Şehrinin Siyasi Tarihi.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülük.* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968.

Takkûş, Muhammed Süheyl. *Tarihu'l-Devleti'l-Emevîyye.* Beyrut: Dâru'l-Nefâis, 2010.

Terzi, Mustafa Zeki. "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ 9 (1997), 41-88.

Varol, Mehmet Bahaüddin. "Harre Vakası (Sebep-Sonuç Değerlendirmesi)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1997), 513-533.